
*І.Д. Загрійчук,
кандидат філософських наук,
доцент Української державної академії залізничного транспорту,
м. Харків*

ФЕНОМЕН НАЦІЇ ТА ПРОБЛЕМА ОСОБИСТОСТІ В КОМУНІСТИЧНОМУ І ЛІБЕРАЛЬНОМУ СВІТОГЛЯДАХ

З того часу, як поняття “нація” міцно увійшло в словник соціальних і гуманітарних наук, не припиняються дискусії щодо його змісту та ролі в житті народів. Від розуміння природи нації залежить не лише пояснення реальних політичних процесів, а й прогноз на майбутнє, можливість сучасного політикуму оптимізувати відносини між націями і державами, сприяти мирному процесу зближення між народами та країнами. Останнє особливо важливо з огляду на неунікність процесу глобалізації, необхідність співіснування в єдиному світі національно розмаїтих культур.

Складність проблеми полягає в тому, що нація як спільнота є живою, рухливою і одночасно, не зважаючи на помітну плинність, навіть у сучасному світі лишається доволі усталеним соціокультурним утворенням. Інтереси різних соціальних груп і класів, накладаючись на динамізм сучасності, схиляють політичні сили, що відображають ці інтереси, до абсолютизації того чи іншого боку національного. Водночас, політична боротьба в суспільстві, стан духовної культури, емоційна зрощеність індивідів з національним середовищем впливають на усвідомлення даних проблем науковцями, навіть коли останні намагаються бути об’єктивними. Така вже природа пізнання, що говорить про його практичний характер.

Метою нашого дослідження є аналіз феномену нації в комуністичному та ліберальному світогляді, оскільки як перший, так і другий, кожний по-своєму, або заперечують національне, або звужують його зміст настільки, що фактично означає його заперечення. Ці два типи погляду на світ обрані не випадково, адже комуністичні уявлення продовжують існувати в свідомості індивідів, не зважаючи на те, що соціальна система, яка іменувала себе комуністичною, зійшла з історичної сцени. Ліберальний світогляд, носіями якого стали “ринковики”, “посткомуністичні реформатори”, отримав прихильників, які, як і будь-які неофіти, некритично поставились до предмету свого захоплення, не спромоглися глибоко проаналізувати зміст та межі нового “старого” погляду на світ. Так чи інакше існує необхідність на конкретному історичному матеріалі, фактах політичної практики проаналізувати політичні погляди та наукові теорії з точки зору їх істинності, виявивши їхній зв’язок з реальними цілями і прагненнями соціально-економічних, бізнесових і політичних сил.

Проблемам національного присвячено чимало наукових досліджень [1], але порівняльного аналізу його місця та ролі в принципово різних суспільних теоріях розвитку, зокрема в ліберальній та комуністичній, майже немає. А проблема не лише існує, а й вимагає свого критичного аналізу та розв’язання, адже той етап розвитку, який ми сьогодні переживаємо, ті зрушення, які відбуваються в свідомості громадян, свідчать про некритичне ставлення до проблеми, про існування у цій сфері досить стійких міфологічних нашарувань, які заважають не лише оптимізувати процеси державного будівництва, а й вивіреною культурною політикою забезпечити максимальні умови кожному громадянину для його культурного і громадянського розвитку, врешті-решт забезпечити йому оптимальні умови життєтворчості.

Досить поширеними на сьогодні є думки, що для лібералів байдужою є національність, що для ліберальної теорії принциповою засадою в організації суспільства виступає особистість та її свобода. Акцент на особистості ліберальна теорія

справді робить. Свобода особистості для ринкової економіки насправді є важливою. Без свободної особистості ринкова економіка не могла б динамічно розвиватись. Та чомусь свободна особистість розглядається як така, що необтяжена соціальними зв'язками. Постає питання: чи можлива особистість без соціальних зв'язків? А якщо соціальні зв'язки є необхідними, то чи можуть вони бути надлишковими, зайвими? Якщо деякі з них не є обов'язковими, то без яких можна обійтись без шкоди для повноцінного існування як індивіда, так і суспільства, зокрема і для економіки, про яку так піклується лібералізм, до речі, часто коштом працюючого. Ці питання особливо турбують, якщо на них дивитись через не позбавлену істинності теорію, яка вважає соціальні зв'язки не лише необхідними, а й такими, що становлять сутність особистості. Виникає безліч інших питань, коли ми намагаємося піддати аналізу ліберальну теорію особистості.

Особистість у ліберальній теорії суспільного розвитку виступає досить обмеженою. По суті, вона є не ким іншим, як економічною людиною, тобто індивідом, від якого вимагається лише економічна функція. Хоча навіть економічна функція вимагає від людини певних навичок, знань і вмінь, які без загального розвитку сформувавши неможливо. А це означає, що індивід, про якого мова, не може виступати лише в ролі економічної функції, він повинен бути особистістю, бути пов'язаним з іншими людьми, від яких він переймає знання та навички. Інакше кажучи, особистість – це суспільні зв'язки, це пов'язаність кожного з іншим, це – соціум, де кожний є підмогою іншому й інший є необхідною передумовою для решти. Ми всі є суспільство, що мереживом своїх зв'язків створює умови для розвитку кожного, хто попадає в це середовище. Та і врешті-решт, чи є економічна функція сенсом існування кожної окремої людини, чи вичерпує вона зміст людського життя? Безперечно, ні.

Та не лише онтологічна, екзистенційна, емоційна бідність економічної людини є недоліком ліберального погляду на індивіда. Хоча і цей недолік є суттєвим з огляду на відсутність у ньому гуманістичного змісту. Людина завжди щось більше, ніж її економічна функція. Звуження її природи до останньої є приниженням людини, неповагою до неї. Це з одного боку. А з іншого – інтелектуально, емоційно збіднена людина не може бути продуктивною навіть у сфері економіки, особливо сьогодні, коли виробництво стало наукомістким, а значить вимагає розвинутого працівника, працівника, який здатний до постійного самостійного розвитку, до освоєння нових технологій, до новацій у сфері виробництва. А оскільки інноваційні технології самі по собі не з'являються (для їх появи слід плекати нові генерації науковців), то, виховавши економічну людину, людину-машину, людину обмежену, важко розраховувати на стійкий розвиток економіки. Таким чином, вузьке розуміння людини, яке нібито продиктоване інтересами ефективності ринкової економіки, підриває в перспективі розвиток і оновлення тієї самої економіки. Адже тільки “традиційне виробництво отримувало працівників, запрограмованих під попередньо задану функцію” [2, 489], “традиційний працівник приступав до роботи, маючи запас знань та вмінь, що не перевищували того, що йому необхідно для виконання заданих (рутинних) операцій. Сучасний суб'єкт виробництва приступає до роботи, маючи запас знань, що явно перевищує той, який вимагається на даному місці і в даний момент” [2, 488]. Таким чином, сучасні спеціалісти, професіонали різних галузей виробництва і ширше, зайняті у різних сферах суспільного життя, мають (а якщо не мають, то повинні прагнути до того), щоб знати і вміти більше, ніж того вимагає навіть найсучасніше виробництво, адже такий “надлишок знань” і є джерелом соціально-економічної і промислової динаміки сучасних суспільств” [2, 489]. Більше того, такий стан речей має неабияке значення не лише для розвитку економічної бази суспільства, а й для формування творчої, фаустівської людини, людини-творця. Саме цей “надлишок знань”, про який йшлося вище, цей зазор між тим, що я можу і що від мене вимагається безпосередньо, стає “джерелом перманентного творчого неспокою, резервом інакше-можливого” [2, 489].

Щодо комуністичного світогляду, то відзначимо, що особистість у ньому розглядається як суспільна істота. Прихильники цього погляду на світ, слідом за Марксом, розглядають особистість як сукупність і навіть ансамбль суспільних відносин, що є досить глибоким розумінням сутності людини, але й воно (свідомо чи ні – це вже не так важливо) має суттєвий недолік у тому, що не до кінця прозоро розкриває суспільні відносини, робить акцент лише на їх класовому характері, а від аналізу деяких моментів цих відносин попросту усувається. Зрозуміло, йдеться про національну визначеність індивідів, про націю як категорію гуманітарної науки та практики. Про цю ситуацію відома українська поетеса, письменник і філософ О.Забужко в одній із своїх праць висловила так: "... у царині національного марксизму відзначається не так виробленою теорією, як прихованим негативістським пафосом (поза всяким сумнівом тут дали себе знати суб'єктивні симпатії й антипатії його творців, не досить ясно перекладені на мову понять) [3, 61]. Природно, що таке теоретичне розуміння національного та його ролі в розвитку суспільства та людини не могло не позначитися на ставленні засновників марксистської теорії до суспільно-політичних подій, сучасниками яких вони були. Зокрема дуже промовистими є пасажі Ф.Енгельса щодо деяких слов'янських націй в його статтях "Демократичний панславизм" [4] та "Боротьба в Угорщині"[5]. До критичного аналізу теоретичних поглядів Ф.Енгельса в національному питанні, що міститься в монографії "На межі національних культур" [6, 105–107], можемо додати судження відомого культуролога, дослідника проблем націй та націоналізму Р.Шпорлюка, який, порівнюючи національний світогляд автора "Національної системи політичної економії" Ф.Ліста, людини, яка відзначалась ангажованістю німецькою нацією та її державністю, та ставлення до національного Ф.Енгельса, знаходить, що "світогляд Ліста був значно поміркованішим і цілком позбавленим навіть елементів расизму, що не тільки повністю відокремлювало його від нацизму, а й ставило осторонь німецьких націоналістів того часу" [7, 240]. Парадокс, але артикульований інтернаціоналіст виявляється навіть не націоналістом, а відвертим шовіністом. Інакше, що означає висловлювання, яке належить Ф.Енгельсу: "Усупереч, можливо, багатьом, чий погляд я в цілому поділяю, я не відмовляюся від думки про те, що відвоювання німецькомовного лівого берега Рейну є справою національної честі, що германізація відірваних від нас Голландії і Бельгії – це політична необхідність. Чи будемо ми й далі дозволяти гнобити німецьку національність у цих країнах, у той час як слов'яни на Сході стають дедалі сильнішими?.. Немає жодних сумнівів у тому, що назриває ще одна війна між нами та Францією, і скоро ми побачимо, хто заслуговує на лівий берег Рейну..." [8, 240]. До речі, мав сумніви щодо політичного майбутнього малочисельних націй і Ф.Ліст, але він ніколи образливо не висловлювався на їх адресу. Натомість Ф.Енгельс за національно-культурну і політичну діяльність чеського громадського діяча Франтішека Палацького презирливо називав його "вченим німцем, який схибнувся".

Про що свідчать наведені приклади? Вони свідчать про складність самої проблеми і про недостатню теоретичну рефлексію щодо національного в найрізноманітніших системах світогляду. А національне, як відомо, не є щось абсолютно абстрактне. Воно становить найближчу сутність особистості, адже лише через мову і культуру, які завше національні, відбувається формування суспільного характеру особистості. Зрозуміло і те, що національне не обмежується також соціально-економічною та практично-політичною сферами. Оскільки національне стосується людської екзистенції, то воно містить у собі і морально-етичний зміст. Необхідність узгодження політичної позиції, яка, як відомо, відображає соціально-економічний інтерес, в нашому випадку інтерес національний, з моральністю, що пов'язано з принципом справедливості, не завжди, як засвідчує практика, може бути реалізована. У зв'язку з цим існує навіть думка, що "антиномія співвідношення між етикою і практичним політичним курсом, спрямованим на захист національних інтересів і забезпечення національної безпеки, лишається нерозв'язаною" [8, 23]. І все ж додамо, проблема вимагає розв'язання. Звісно, проблема національного є

такою, яка не може бути вирішена раз і назавжди, вона не є тією проблемою, яка може бути розв'язана "остаточно".

Вважалося, що в Радянському Союзі національне питання розв'язане. Але подальший розвиток і, особливо, падіння СРСР, довели, що це твердження мало ідеологічний і пропагандистський характер. Звичайно, знали про це і раніше. Радянські вчені знали і мовчали – такі були правила гри. Західні "радянологи" говорили про це відверто, але мало хто з наших громадян міг їх почути. Самостійно аналізувати соціально-політичні й економічні процеси неспеціалістам було важко, тим більше, що дипломовані фахівці офіційно говорили те, чого хотіла влада. Хто намагався бути чесним перед собою і громадянами, того чекала, в кращому випадку, доля І.М. Дзюби з його відомою працею "Інтернаціоналізм чи русифікація?" [9]. Сьогодні ми вже можемо аналізувати практичну реалізацію марксистсько-ленінської теорії нації у нашому минулому, спираючись на ґрунтовні дослідження як українських, так і російських філософів і соціологів.

Як виявилось, "тюрма народів", якою була самодержавна Росія для В.Леніна, перетворившись на СРСР, не довго святкувала свободу. Щодо національного характеру нової держави, то ультрамонархісти ще на зорі її становлення оцінювали так: "Дивно, що більшовики чудово зрозуміли дух російського народу і виявились більш істинними росіянами, ніж заколотники Рузький, Алексеев, Каледін, Дутов та інші, які забули обов'язок перед царем, присягою і батьківщиною" [10, 177]. А вже у 1933 р., підсумовуючи п'ятнадцятирічне правління більшовиків, князь Олександр Михайлович дасть оцінку новому режиму і висловить свої сподівання на майбутнє: "Якою б не здавалось іронією, що єдність держави Російської приходить захищати учасникам III Інтернаціоналу, фактом лишається те, що... Ради вимушені (Курсив мій. – І.З.) проводити суто національну політику, яка є не що інше, як багатовікова політика, розпочата Іваном Грозним, оформлена Петром Великим, яка досягла вершини при Миколі I: захищати рубежі держави будь-якою ціною і крок за кроком пробиватись до природних кордонів на заході! Тепер я переконаний, що ще мої сини побачать той день, коли прийде кінець не лише безглуздім незалежності прибалтійських республік, але й Бессарабія з Польщею будуть Росією відвойовані..!" [11, 408]. Прозорливість більшовицького вигнанця в наявності. Мине не так багато часу і дещо з пророцтв князя таки здійсниться, що демонструє певний парадокс, незбіг, розходження між теорією пролетарського інтернаціоналізму і реальною практикою "пролетарської" держави. До того ж це, як зрозуміло з подальшого розвитку, не було випадковістю. Впадає у вічі в процитовану вище вислові "Ради вимушені" якась об'єктивність, приреченість політичних сил, не зважаючи на суспільні теорії та політичні заяви, враховувати національний фактор. Виявляється, що його можна заперечити, усунути в теорії, але не з практики. Це дало підставу одному з теоретиків оголосити націоналізм "знехтуваною силою". Про важливість і неусуненість національного в житті суспільства свідчить і подальша історія СРСР. Російський автор С.О. Солнцева, аналізуючи роль національного, зокрема російського національного, підкреслює, що "ще з передвоєнних часів нишком-тишком почалось підняття на щит поняття "руський", яке дістало могутнього розвитку в роки війни разом з неофіційним наданням історії російського народу статусу загальнодержавної..." [12, 12]. Це, певно, треба читати так: уже перед війною те, що робилось реально у сфері національних відносин, почало оформлюватись ідеологічно. Щоправда, "ідеологічно" не означає науково. Тривалий час приглушена ідеологічною пропагандою значна частина громадян так і не змогла розібратись у суті того, що відбувалось у цій сфері. А відбувалось наступне: "... в СРСР, як до цього в царській Росії, тривало формування російської буржуазної нації, кістяк і основну масу якої склали великороси..." [12, 12]. Останнє означає, що інші нації та народності були приречені на асиміляцію, свідченням чого є поява в 70-х роках ХХ ст. нової ідеологеми "радянський народ", яка, не зважаючи на старання дипломованих ідеологів була

сприйнята освіченими верствами громадян СРСР як чергова хвиля русифікації. “Розквіт і зближення націй”, які пропагувались радянським істеблшментом, виявились лише зближенням і поглинанням державницькою нацією всіх інших націй і народностей. Остаточо, без ідеологічних нашарувань це вже було визнано після краху Радянського Союзу, коли цілком відверто в російських наукових і білянаукових виданнях почали проводити думку, що “СРСР був історичною формою розвитку Росії”. Якщо говорити про нашу історію в цілому, то треба сказати, що “саме даний процес породив русофільські тенденції у внутрішній політиці та ідеології і змусив грузина прославити Росію (СРСР) і росіян (тут “русских”. – *І.Д.*), як колись в умовах формування французької буржуазної нації корсиканця – Франціо і французів” [12, 12]. Такою була наша історія в питанні щодо ролі нації та національного.

Що принесла з собою глобалізація? Чи “скасувала” вона нації? Як вплинула перемога, нехай і тимчасова, ліберальної ідеології і практики на вирішення проблем національних взаємин? Чи справді нації і все, що пов’язано з ними, стало архаїкою, відійшло в минуле? Надамо слово щодо цього О.С. Панаріну: “Лиха “діалектика” американської глобалізації полягає в тому, що тут особливе, націоналістично американське прагне видати себе за всезагальне (глобальне), а все, що сюди не вкладається, оголошується агресивним традиціоналізмом, що підлягає викоріненню” [2, 393]. Як бачимо, нічого нового. М.П. Драгоманов ще наприкінці ХІХ ст., аналізуючи всесвітність та її тлумачення ідеологами того часу, оцінював її щодо України так: “всі ті розмови про “широкі інтереси”, котрі буцімто потребують, щоб українець почав служити їм з того, щоб зрікатися власне своєї України, – нічого більше, як наслідок тієї неволі, в котрій тримала нашу країну чужа держава – Польща, а потім таке само чуже Московське царство з безмірною чиновницькою централізацією” [13, 319].

Насамкінець, можна зробити такий висновок. Нації на сьогоднішній день є важливою структурою світового людства і, водночас, суттєвим моментом людської екзистенції. Ігнорування цього факту є шкідливим для теорії та суспільної практики. І оскільки стосунки між націями постійно змінюються, розвиваються, основною вимогою безконфліктного розвитку між ними є дотримання спільно вироблених принципів, які, принаймні, мають зменшити ризики зіткнення в процесі реалізації кожною з них своїх національних інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Андерсен Б.* Уявлена спільнота // Націоналізм. Антологія. – К., 2000; *Геллнер Е.* Нації і націоналізм // Націоналізм. Антологія; *Гобсбаум Дж. Ерік.* Націоналізм наприкінці ХХ століття // Націоналізм. Антологія; *Сміт Е.Д.* Національна ідентичність. – К., 1994 та ін.
2. *Панарин А.С.* Стратегическая нестабильность в ХХІ веке. – М., 2004.
3. *Забужко О.С.* Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1993.
4. *Энгельс Ф.* Демократический панславизм // *Маркс К., Энгельс Ф.* Произведения. – Т. 6.
5. *Энгельс Ф.* Борьба в Венгрии // *Маркс К., Энгельс Ф.* Произведения. – Т. 6.
6. *Загрійчук І.Д.* На межі національних культур. – Харків, 2006.
7. *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. – К., 1998.
8. *Гаджиев К.С.* Заметки о метаморфозах либеральных ценностей // Вопросы философии. – 2008. – № 5.
9. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – К., 1998.
10. Цит. за: *Протасов Л.Г.* Всероссийское Учредительное Собрание. История рождения и гибели. – М., 1977.
11. *Великий князь Александр Михайлович.* Воспоминания. – М., 1999.
12. *Солнцева С.А.* Формула советской истории (взгляд на развитие России в условиях тотального государственного капитализма) // Вопросы философии. – 2008. – № 6.

13 *Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991.*